

УДК 316.42:004.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.10>

ЦИФРОВІЗАЦІЯ ЯК ДРАЙВЕР СУЧАСНОЇ СОЦІОЛОГІЇ ПРАВА: АДАПТАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА ДО ЗМІН ТЕХНОЛОГІЧНОГО ПРОГРЕСУ

Коцан-Олинець Ю.,

*кандидат юридичних наук, доцент,**доцент кафедри теорії та філософії права**Львівського національного університету імені Івана Франка*

ORCID: 0000-0002-3217-4780

Коцан-Олинець Ю. Цифровізація як драйвер сучасної соціології права: адаптація суспільства до змін технологічного прогресу.

У статті досліджено проблеми адаптації сучасного суспільства до змін технологічного процесу крізь призму цифровізації соціології права. Зазначено, що зростання цифровізації, поява більш швидких комп'ютерів і створення нових програмних засобів для аналізу результатів досліджень сприяли виникненню такої сфери, де комп'ютерний алгоритм став сприйматися як суб'єкт, здатний у будь-якій ситуації видати релевантний аналітичний результат. Запуск складних обчислень, розрахунків статистичних критеріїв і побудова багатовимірних моделей сприяли тому, що соціолог переставав потребувати розуміння математичної, а часто і власне соціологічної основи вироблених ним маніпуляцій із даними. Акцентовано, що саме прагнення людини адаптуватися до нових умов сучасності завдяки новим технологіям дає змогу їй простіше проходити цей період життєдіяльності. З огляду на це, можна стверджувати, що не людина впливає і формує соціальний простір, а саме простір формує людину як особистість, її світогляд. Зазначено, що соціальне середовище і зміни, що відбуваються в ньому, суттєво впливають на формування особистості людини і становлення її самоідентичності. Епоха цифровізації сформувала принципово нову людину, життя якої щодня проходить із використанням цифрових технологій. Зроблено висновок, що інформаційний шум нерідко перешкоджає сприйняттю змісту інформації, що передається. Тож цифровізація впливає на життєвий світ людини завдяки якості й кількості інформації, а також методам і формам споживання інформації людиною. Тобто змінюється спосіб сприйняття, а особистісна реалізація безпосередньо пов'язана з умінням людини працювати з інформацією. Епоха цифровізації перетворила ідентичність особистості, внаслідок чого вона набула цифрового формату. Утім, цифрова людина перестала бути автономним суб'єктом, оскільки рисами своєї особистості вона тепер завдячує факту приєднання до онлайн-мережі. Результати цифровізації соціології права мають не замінювати людину, а бути інструментами в її пізнанні. Тож у процесі цифровізації соціології права пріоритет потрібно віддавати не штучному інтелекту, а розвитку когнітивного, морального і творчого потенціалу людини, а також різних автоматизованих систем керування як інструментів у процесі пізнання.

Ключові слова: людина, суспільство, право, соціологія, суспільна культура, соціальні процеси, цифрова соціологія, цифровізація, великі дані, штучний інтелект, цифрові технології, інформаційне суспільство.

Kotsan-Olynets Yu. Digitalization as a driver of modern sociology of law: adaptation of society to changes in technological progress.

The article examines the problems of adaptation of modern society to changes in the technological process through the prism of digitalization of the sociology of law. It is noted that the growth of digitalization, the emergence of faster computers and the creation of new software tools for analyzing research results contributed to the emergence of such a sphere where a computer algorithm began to be perceived as a subject capable of producing a relevant analytical result in any situation. The launch of complex calculations, the calculation of statistical criteria and the construction of multidimensional models contributed to the fact that the sociologist ceased to need to understand the mathematical, and often the sociological basis of the manipulations with data he made. It is emphasized that it is precisely the desire of a person to adapt to the new conditions of modernity thanks to new technologies that allows him to go through this period of life more easily. In view of this, it can be argued that it is not a person who influences and shapes the social space, but it is the space that shapes a person as a personality, his worldview. It is noted that the social environment and the changes taking place in it significantly affect the formation of a person's personality and the formation of his self-identity. The era of digitalization has formed a fundamentally new person, whose life is spent daily using digital technologies. It is concluded that information noise often interferes with the perception of the content

of the information being transmitted. Therefore, digitalization affects the life world of a person due to the quality and quantity of information, as well as the methods and forms of information consumption by a person. That is, the way of perception is changing, and personal realization is directly related to a person's ability to work with information. The era of digitalization has transformed the identity of the individual, as a result of which it has acquired a digital format. However, a digital person has ceased to be an autonomous subject, since he now owes his personality traits to the fact of joining the online network. The results of the digitalization of the sociology of law should not replace a person, but be tools in his cognition. Therefore, in the process of digitalization of the sociology of law, priority should be given not to artificial intelligence, but to the development of the cognitive, moral and creative potential of a person, as well as various automated control systems as tools in the process of cognition.

Key words: human, society, law, sociology, social culture, social processes, digital sociology, digitalization, big data, artificial intelligence, digital technologies, information society.

Постановка проблеми. Епоха цифровізації – новий етап розвитку суспільства. Найближчою до сучасної доби є концепція інформаційного суспільства. У сьогоденні роль людини в суспільстві є ключовою, знання й інформація являють собою найвищу цінність у всіх взаємозв'язках. Окрім того, однією з особливостей епохи цифровізації є всеосяжне перетворення інформації на цифрову форму. Отримання життєвих благ стало доступнішим для людини завдяки появі безлічі інтернет-платформ із дистанційним доступом й інтерактивним навчанням, що свідчить про трансформацію суспільної культури. Всі економічні процеси в суспільстві також оптимізуються через скорочення витрат на виконання традиційних операцій, які зараз може виконувати штучний інтелект.

У цьому контексті важливим є те, що Україну включено до Програми ЄС «Цифрова Європа» до 2027 року, навіть попри війну з боку РФ. Головна мета Програми – пришвидшення відновлення економіки й цифровізації. Участь України в цій Програмі дасть їй змогу стати частиною Єдиного цифрового ринку ЄС [1]. Тож цифрові технології активно впливають на громадян України, їхню ідентичність у новому цифровому вимірі. «Людина створила і постійно удосконалює технічний комплекс, який заміщує багато функцій людини, включаючи логічні операції. Техніка проникає і в біологічне тіло людини не лише як штучні органи, а й як носій інформації та ключ до інформаційних систем. Своєю чергою, біологічні процеси стають складовими техніко-технологічних процесів виробництва» [2, с. 28]. Саме цифрова соціологія «як наука та філософія» здатна виявити специфіку цих комунікацій.

Зростання цифровізації, поява більш швидких комп'ютерів і створення нових програмних засобів для аналізу результатів досліджень сприяли виникненню такої сфери, де комп'ютерний алгоритм став сприйматися як суб'єкт, здатний у будь-якій ситуації видати релевантний аналітичний результат. Запуск складних обчислень, розрахунків статистичних критеріїв і побудова багатовимірних моделей сприяли тому, що соціолог переставав потребувати розуміння математичної, а часто і власне соціологічної основи вироблених ним маніпуляцій із даними. Тож безліч елементів нашого життя поступово набувають цифрового характеру [3, с. 113]. Сучасне суспільство й соціологія вслід за ним виходять на новий етап – етап цифровізації. Основна його характеристика – проникнення в повсякденне життя людей технологій штучного інтелекту. У таких умовах людина змушена пристосовуватися до нових інноваційних реалій. Саме прагнення людини адаптуватися до нових умов сучасності завдяки новим технологіям дає змогу їй простіше проходити цей період життєдіяльності. З огляду на це, можна стверджувати, що не людина впливає і формує соціальний простір, а саме простір формує людину як особистість, її світогляд. Тобто, реальною загрозою для суспільства є неможливість людини адаптуватися до змін, які вже відбулися в соціумі.

Отже, масове проникнення цифрових технологій у життя людей набирає обертів. Особливості епохи цифровізації значно впливають на людину, формують її нові цінності й переконання, характерні для суспільства на сучасному етапі розвитку людства. Зміни, які відбулися за такий великий проміжок часу, стали причиною появи абсолютно нової сучасної людини – людини цифрової. Очевидно, соціальне середовище і зміни, що відбуваються в ньому, суттєво впливають на формування особистості людини і становлення її самоідентичності. Епоха цифровізації сформувала принципово нову людину, життя якої щодня проходить із використанням цифрових технологій.

Утім, така цифрова реальність порушує комплекс соціальних і правових питань та вимагає нових компетенцій задля вирішення нових завдань, зумовлених розробкою і впровадженням штучного інтелекту, інших цифрових технологій. Саме тому актуальним стає проведення досліджень, пов'язаних із їхнім впливом на людину й суспільство загалом.

Ступінь наукової розробки проблеми дослідження. Актуальність феномену «цифровізація соціології права» та інших явищ правової дійсності є предметом дослідження в наукових працях таких вітчизняних учених, як О. Барабаш, Т. Бурлай, В. Воронкова, С. Гринюк, А. Гриценко, І. Жур-

ба, І. Зайцева, О. Іваненко, Л. Калашнікова, О. Котуха, М. Кривonos, Т. Подорожна, О. Процишин, А. Рибчук та багато інших. Зауважимо, що поняття «цифровізація суспільства» набуло широкого поширення з огляду на трансформаційні процеси економіки, що відображено в різних поглядах учених. Утім, проблеми адаптації сучасного суспільства до змін технологічного процесу крізь призму цифровізації соціології права досліджено поверхнево, що і зумовило дослідження цього феномену в юридичній науці.

Метою статті є розгляд проблем соціології права з погляду цифровізації і її впливу на суспільство в умовах сучасних змін технологічного процесу.

Виклад матеріалу. Соціологія як наука про суспільство вивчає структури суспільства, їхні елементи, соціальні процеси, що протікають у цих структурах. Соціологія – наука, що вивчає суспільство загалом, у комплексі, у всій складності й різноманітності соціальних процесів, відносин і явищ. Соціологія робить глобальні узагальнення, виводить найзагальніші закономірності життєдіяльності всього суспільства й окремих соціальних груп у ньому, а також виявляє відносини людини і суспільства, суспільства і природи. Людина живе й формується серед людей [4]. При цьому саме оцифрування забезпечує більшу гнучкість і незалежність у виборі поведінки людей [5]. Цифровізація, справляє значний вплив на взаємодію між державними органами та інститутами громадянського суспільства. У сьогоденні цифровізація стала невід’ємною частиною політичних та соціальних процесів у світі та Україні зокрема. У свою чергу, використання цифрових технологій в управлінні державною владою та в діяльності інститутів громадянського суспільства, змінює традиційні форми взаємодії та створює нові можливості для більш ефективної та прозорої комунікації.

Варто підкреслити, що цифровізація значно покращує взаємодію між державними органами та громадянським суспільством. Серед головних переваг можна виокремити такі:

підвищення прозорості та підзвітності діяльності державного апарату. Цифрові технології сприяють підвищенню прозорості роботи державних органів. Відкритість даних, електронні системи звітності та платформи для отримання зворотного зв’язку дають можливість громадянам України контролювати роботу влади та оперативно реагувати на зміни, що відбуваються. Це знижує ймовірність корупції та сприяє більш справедливому розподілу ресурсів;

цифровізація значно полегшує доступ громадян України до державних послуг. Онлайн-платформи дозволяють подати безліч заяв, отримати різноманітні довідки, сплатити штрафи або зареєструвати підприємство без потреби відвідувати державні установи тощо. Це заощаджує час та зусилля, спрощуючи взаємодію з органами державної влади. Системи електронних петицій, онлайн-опитування та інші цифрові інструменти дають громадянам України більше можливостей для участі у політичному процесі. Участь у таких платформах стає доступним кожному, незалежно від його фізичного розташування, що сприяє залученню ширших верств населення до обговорення та прийняття державних рішень.

Утім, варто зазначити, що цифровізація не може замінити безпосереднє спілкування між людьми, проте здатна знизити потреби у фізичній мобільності за допомогою цифрових платформ. Тобто інтелектуальні технології з кожним днем стають звичнішими, розширюється доступ людини до пристроїв зі штучним інтелектом (надалі – ШІ). Розумні технології набувають дедалі ширшого застосування, вони, наприклад, не лише дають змогу проводити діагностику, а й забезпечують ефективне лікування різних захворювань. Використання ШІ в освіті, охороні здоров’я, державному управлінні й інших сферах життя суспільства позитивно впливає на формування цифрового суспільства, перетворення людини у глобальному цифровому просторі на цифрового суб’єкта [6]. Тож, враховуючи повсюдний вплив ШІ на багато сфер людської життєдіяльності, можна стверджувати, що ми живемо в епоху поширеної інтелектуалізації всесвіту.

«Автоматизовані послуги, де роль чиновника і людський фактор мінімальні, дають змогу позбутися корупції. З одного боку, цифровізація заощаджує кошти державі, а з іншого – змінює культуру людей, викорінюючи з життя побутову корупцію» [7], – наголосив М. Федоров. Зміни, що відбуваються у світі людини, зумовлюють трансформацію її поглядів, переконань і цінностей [2]. Вони помітно впливають на характер відносин у системі людина – соціум. Інтелектуальні пристрої сьогодні здатні вести діалог з людиною, вирішувати складні завдання. Із цього випливає, що розвиток ШІ пов’язаний з багатьма питаннями філософського, психологічного й соціального характеру. Цілком логічно, що в сучасній науці проблеми ШІ посідають провідні позиції.

Галузеві інновації, зумовлені цифровізацією, потребують осмислення крізь призму специфіки реалізації суб’єктами своїх прав, зокрема й цифрових, під якими в юридичній літературі розуміють «окрему групу прав людини, які пов’язані з використанням та/або реалізуються в мережі Інтернет за допомогою спеціальних пристроїв (комп’ютерів, смартфонів тощо)» [8, с. 59]. До них дослідники зараховують: 1) право на доступ до Інтернету – полягає в тому, що кожен має право на рівний доступ і використання вільного й безпечного Інтернету; 2) свобо-

да вираження поглядів онлайн – означає право вільно висловлювати свої погляди, шукати, отримувати й поширювати інформацію онлайн; 3) право на приватність і захист персональних даних – кожен має право на приватність онлайн і захист персональних даних в інтернеті (соціальних мережах, у заповненні Google-форм тощо); 4) право на свободу й особисту безпеку онлайн – реалізація цього права потребує механізму захисту від протиправних дій, тобто певні державні гарантії захисту від фізичного і психологічного насильства чи домагань, мови нетерпимості, нетолерантності й ворожнечі, дискримінації в онлайн-середовищі; держава має сприяти розвитку й функціонуванню безпечних інтернет-технологій; 5) право на мирні зібрання, асоціації та/або використання електронних інструментів демократії – означає, що люди повинні мати свободу об'єднання й використовувати будь-які сервіси, вебсайти чи застосунки для створення, приєднання, мобілізації й участі в соціальних групах та асоціаціях; 6) право на цифрове самовизначення, або право відключатися від онлайн, або бути забутим в онлайні – людина як користувач у системі (соціальній мережі, форумі, онлайн-обговоренні) вправі сама, на власний розсуд визначити ім'я (ідентифікатор) або іншу апіорну інформацію про себе, яку вона використовуватиме в системі [8, с. 59].

Разом із технологічними перетвореннями докорінно змінюється структура суспільства: перехід до нового способу життя, заснований на застосуванні відновлюваних джерел енергії, модернізація виробництва, виникнення віртуальних співтовариств, а також зниження значущості традиційних цінностей, таких як енергія, грошові ресурси і влада [9].

Ще на початку минулого століття видатний німецький економіст і соціолог В. Зомбарт зазначав, що «у сучасній людині закладено прагнення до нескінченно великого і поряд з цим – прагнення до нескінченно малого, що виражається в тому, що йому б хотілося якнайбільше інтенсифікувати свою діяльність, використовувати кожен найменшу частку часу, звідки і виникає той скажений «темп» життя» [10]. Упровадження цифрових технологій має безліч переваг, проте поряд із загальною інтелектуалізацією суспільства виникають проблеми гуманітарного плану. Нові умови життя в цифровому суспільстві є уособленням ідеї Ю. Габермаса щодо поглинання «життєвого світу» суспільних відносин світом «системним», світом, опосередкованим формалізованими інформаційними взаємодіями [11].

Саме тому сьогодні в полі зору вчених є питання, пов'язані з екзистенційною загрозою, спричиненою бурхливим розвитком ШІ та становленням мережевого суспільства, у якому домінують інноваційні робототехнології [12]. Проте відсутність системних міждисциплінарних досліджень у цій галузі унеможливує розкриття соціальних і психологічних наслідків, які можуть виникнути у зв'язку з їх використанням. Сучасне суспільство досягнуло точки, коли орієнтовані на людину політика і стандарти, цифрова етика будуть настільки ж важливими, як і договори про нерозповсюдження ядерної зброї. Для запобігання ризикам і загрозам в оцифрованому світі в науковій літературі навіть пропонується створити Глобальну етичну раду з цифрових питань (Global Digital Ethics Council) та розробити глобальний простір кіберетики, у якому відстоювалися б права людей на те, щоб залишатися натуральними (тобто не розміщувати технології всередині свого тіла для користування публічними сервісами й соціальною взаємодією); бути неефективними (можуть бути повільнішими, ніж технічні системи); відключатися від мереж; залишатися анонімними; мати можливість наймати людей замість роботів [13].

Не менші ризики пов'язані з доповненням і примноженням можливостей людини за допомогою ШІ. Передбачуване витіснення одних людей іншими матиме конфліктогенний характер. Свого часу М. Гайдеггер стверджував, що «найстрашніше, чого бояться люди, вже сталося, хоча і не з такою апокаліптичною відвертістю». А винуватцем кінця світу, що настав, він вважав прагматично утилітарне ставлення до світу. Це веде до відчуження особистості, агресивності, виведення принципів етики з природних начал людини, до зростання процесу нівелювання особистості [14]. Ще драматичніший прогноз полягає в тому, що колись ШІ перевершить інтелект людини і зрозуміє, що зовсім не повинен підкорятися своєму творцю. А враховуючи, що ШІ не має почуттів та емоцій, він зможе позбутися людини будь-яким зручним для нього способом.

Також однією з проблем, що виникають у результаті цифровізації суспільства, є цифровий розрив, тобто відмінність у доступі до інтернет-послуг та технологій між різними соціальними групами та регіонами. Це обмежує можливість участі деяких громадян України у процесах, пов'язаних із цифровізацією. Науково доведено, що цифровізація вимагає високого рівня безпеки для захисту громадян та державних структур. Питання конфіденційності, хакерських атак та витоків інформації стають все більш актуальними, особливо в умовах посилених цифрових загроз в умовах війни з боку РФ.

Із появою мережі Інтернет сучасна людина зіткнулася з таким негативним явищем, як інформаційний шум – матеріали і дані, які заважають людині зрозуміти зміст інформації. Сьогодні ін-

формація може бути представлена в різних форматах – текстових і голосових повідомленнях, відеоматеріалах тощо. Ці положення дають підстави для висновку, що інформаційний шум нерідко перешкоджає сприйняттю змісту інформації, що передається. Тож цифровізація впливає на життєвий світ людини завдяки якості й кількості інформації, а також методам і формам споживання інформації людиною. Тобто змінюється спосіб сприйняття, а особистісна реалізація безпосередньо пов'язана з умінням людини працювати з інформацією.

Епоха цифровізації перетворила ідентичність особистості, внаслідок чого вона набула цифрового формату. Сучасне суспільство ідентифікує себе і онлайн – у віртуальному середовищі, і офлайн – у реальному середовищі, що в деяких випадках може призвести до дисбалансу реальностей. Нескінченний потік інформації змушує людину постійно самоідентифікуватися. Раніше процес ідентифікації відбувався в процесі комунікації, а на сьогодні він здійснюється у віртуальному просторі. На процес ідентифікації впливають і зовнішні, і внутрішні чинники. Розмірковуючи про поняття ідентифікації, варто зазначити, що цей феномен є способом ідентифікації людини із соціальною групою. Така цифрова ідентичність є моделлю життя сучасної людини, яка поєднує в собі і реальний, і віртуальний світ. Вона являє собою динамічну систему, яка охоплює уявлення людини про себе, досвід, ціннісні орієнтири.

Також цифровізація змінює форми взаємодії між органами державної влади та інститутами громадянського суспільства. Вона сприяє покращенню прозорості, підвищенню доступності послуг та розширенню можливостей для участі громадян України у політичному процесі. Проте, цей процес ставить перед державними органами та громадянським суспільством низку нових викликів, таких як проблеми цифрового розриву, безпека даних та обмеженість інфраструктури. Для успішного розвитку цих процесів та створення безпечного використання, необхідно удосконалювати законодавчі та організаційні механізми, спрямовані на розвиток цифрових технологій та забезпечення рівного доступу до них для всіх громадян України.

Висновки. Проникнення інтернету й інформаційно-комунікаційних технологій у найвіддаленіші точки світу призвело не тільки до трансформацій соціального характеру, а й до зміни самої практики суспільного життя. Віртуалізація повсякденності, активне проникнення в життєвий простір людини технологій ШІ, виникнення широкого спектру онлайн-мереж і мета-всесвітів – усе це формує контури нової «цифрової соціальності». Утім, цифрова людина перестала бути автономним суб'єктом, оскільки рисами своєї особистості вона тепер завдячує факту приєднання до онлайн-мережі. Результати цифровізації соціології права мають не замінювати людину, а бути інструментами в її пізнанні. Тож у процесі цифровізації соціології права пріоритет потрібно віддавати не штучному інтелекту, а розвитку когнітивного, морального і творчого потенціалу людини, а також різних автоматизованих систем керування як інструментів у процесі пізнання.

Вищевикладене дає змогу зробити висновок, що саме ідентичність уможливилує усвідомлення людиною себе, свого місця в суспільстві і своєї унікальності. Отже, до позитивних сторін епохи цифровізації можна зарахувати: підвищення рівня життя; самореалізацію і самовдосконалення людини; зростання продуктивності праці; оптимізацію бізнес-процесів завдяки впровадженню систем автоматизації; прозорість економічних операцій і спрощення їхнього контролю завдяки цифровим технологіям. Цифровізація має великий потенціал для підвищення якості демократичного управління та зміцнення зв'язків між державною владою та громадянським суспільством, що вимагає не тільки технологічних рішень, а й комплексного підходу до вирішення соціальних та правових проблем у напрямку розвитку соціології.

Утім, незважаючи на безліч позитивних чинників, є й негативні: скорочення робочих місць; неякісне надання послуг через мережу Інтернет; поява різних видів інтернет-шахрайства; поширення нелегальної інформації в інтернеті тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Україна долучилася до Програми «Цифрова Європа»: що це означає. *Урядовий портал*. 2022. 5 верес. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/ukraine-doluchylasia-do-prohramy-tsyfrova-ievropa-shcho-tse-oznachaie> (дата звернення: 30.06.2025).
2. Гриценко А., Бурлай Т. Вплив цифровізації на соціальний розвиток. *Економічна теорія*. 2020. № 3. С. 24–51. URL: https://etet.org.ua/docs/ET_20_3_24_uk.pdf (дата звернення: 30.06.2025).
3. Барабаш О. Диджиталізація вітчизняної освіти: проблеми і перспективи розвитку в умовах глобалізації. *Право України*. 2022. № 12. С. 109–121.
4. Слободянюк А.В. Значення соціології як науки та навчальної дисципліни в сучасному українському суспільстві. *Вісник Вінницького політехнічного інституту*. 2011. № 1. С. 16–20. URL: http://conf.vntu.edu.ua/humed/2010/txt/Slobodyanyuk_7.php (дата звернення: 30.06.2025).

5. Іваненко О. Цифровізація як нова реальність в умовах соціальної нестабільності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2024. № 3. С. 25–46. URL: <https://stmm.in.ua/archive/ukr/2024-3/4.pdf> (дата звернення: 30.06.2025).
6. Калашнікова Л. Цифровізація соціальних відносин: теоретичне обґрунтування та емпірична верифікація. *Інформаційне суспільство і Природа у фокусі соціологічної аналітики* : кол. моногр. / за наук. ред. А. Лобанової, Л. Калашнікової, І. Грабовець. Київ, 2023. С. 13–48.
7. Діджиталізація проти корупції. Як цифрова трансформація сприяє прозорій роботі держави? *Укрінформ*. 2025. 20 черв. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-technology/3707925-didzitalizacia-proti-korupcii-ak-cifrova-transformacia-spriae-prozorij-roboti-derzavi.html> (дата звернення: 30.06.2025).
8. Братасюк О.Б., Ментух Н.Ф. Поняття та класифікація цифрових прав в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 10. С. 58–61. URL: http://www.lsej.org.ua/10_2021/14.pdf (дата звернення: 30.06.2025).
9. Digital sociologies / ed. by J. Daniels, K. Gregory, T. M. Cottom. Bristol, UK: Policy Press, 2017. 528 p. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctt1t89cfr>.
10. Стрельченко М. Економічні погляди Вернера Зомбарта (1863–1941). URL: <http://feb.tsatu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/06/Ekonomichni-poglyadi-Vernera-Zombarta-.pdf> (дата звернення: 30.06.2025).
11. Габермас Юрген. Постметафізичне мислення / пер. з нім. В. Купліна. Київ: Дух Літера, 2011. 280 с.
12. Washington S.C. Robots “Will Make Majority of Humans Unemployed within 30 Years”. *Independent*. 14 February 2016. URL: <https://www.independent.co.uk/tech/robots-will-make-majority-of-humans-unemployed-within-30-years-a6872486.html> (viewed on 30.06.2025).
13. Frischherz B., Millar G. Digital ethics: a teaching handbook. Globethics Publications, 2024. URL: https://repository.globethics.net/bitstream/handle/20.500.12424/4306851/GE_Higher_Education_Edu_Praxis_4_isbn9782889315789.pdf?sequence=3&isAllowed=y (viewed on 30.06.2025).
14. Мартін Гайдеггер про мислення, буття та нудьгу. *KMBS*. 2020. 3 черв. URL: <https://kmbis.ua/ua/article/martin-heidegger> (дата звернення: 30.06.2025).